

Makt och etik i Skolverkets utvärdering av den svenska skolan

Erfarenheter från PIRLS-projektet

JAN-ERIC GUSTAFSSON

Institutionen för pedagogik och didaktik, Göteborgs universitet

MONICA ROSÉN

Institutionen för pedagogik och didaktik, Göteborgs universitet

Sedan fyra år tillbaka har vi varit engagerade i genomförandet av den svenska delen av IEA-undersökningen *Progress in International Reading Literacy Study* (PIRLS). Arbetet har genomförts vid Göteborgs Universitet på uppdrag av Skolverket. Dessa år har varit fyllda av ett intensivt, lärorikt och produktivt arbete. Men projektarbetet har också haft stora inslag av frustration och förtvivlan, och av upplevelser och insikter som vi helst hade varit utan. Orsaken är Skolverkets agerande, framförallt vad gäller publiceringen av resultaten, men också i sin roll som uppdragsgivare. När vi nu väljer att i denna form ge spridning av våra erfarenheter gör vi det därför att de har bäring på frågor av stor principiell vikt kring Skolverkets roll som producent av kunskap om den svenska skolan.

Dispositionen är sådan att vi först presenterar PIRLS-projektets uppläggning och huvudresultat. Därefter redovisar vi det händelseförlopp som utspelade sig då resultaten skulle presenteras år 2003. Avslutningsvis tar vi upp principiella frågor kring Skolverkets roll och ansvar vad gäller utvärderingen av den svenska skolan.

PIRLS-PROJEKTETS UPPLÄGGNING

PIRLS är ett projekt inom IEA-organisationen (International Association for the Evaluation of Educational Achievement). Denna organisation startades år 1958 av en grupp skolforskare med Torsten Husén som initiativtagare, och sedan dess har ett stort antal internationellt jämförande studier genomförts, med ett ständigt växande antal länder som deltagare. Grundtanken med den komparativa ansatsen är att utnyttja den variation som finns mellan olika länders utbildningssystem för att vinna kunskap om vilka faktorer som är av betydelse för de pedagogiska resultaten.

Den första komparativa läsundersökningen genomfördes år 1970 och den andra år 1991. PIRLS-undersökningen, vilken genomfördes år 2001, är således den tredje internationella läsundersökningen som Sverige medverkar i. Liksom är fallet med IEA-undersökningarna inom matematik och naturvetenskap (TIMSS) är dock tanken att undersökningen skall upprepas vart femte år för att göra det möjligt att beskriva trendmässiga förändringar i elevernas kunskaper och färdigheter. Redan i den första undersökningsomgången finns emellertid en möjlighet att studera förändringar i svenska elevers läsförståelse sedan 1991, eftersom designen också omfattade en särskild delstudie (»10-Year Trend Study» eller Trendstudien på svenska) i vilken instrumenten från 1991 års studie upprepades i oförändrat skick. Sverige deltog i denna undersökning tillsammans med 8 andra länder. För PIRLS-undersökningen, i vilken 35 länder deltog, utvecklades nya mätinstrument för att mäta läsförståelse. En skillnad mellan de läsprov som utvecklades för 1991 års undersökning och de nya proven är att de förra endast omfattar flervalssuppgifter, medan hälften av uppgifterna i PIRLS-proven kräver produktiva skriftliga elevsvar.

Sverige deltog i 1991 års läsundersökning (RL 1991) med elever i Årskurs 3. Det var därför självklart att Trendstudien skulle omfatta elever från Skolår 3. Eftersom definitionen av målgruppen för PIRLS initialt sammanföll med den som användes i RL 1991 var det också naturligt att fokusera PIRLS-studien på Skolår 3. Efter hand har emellertid den internationella ledningsgruppen kommit att glida över från en åldersbaserad populationsdefinition (9–10-åringar) till en årskursbaserad populationsdefinition (Årskurs 4). Eftersom det också fanns vissa misstankar om att de nyutvecklade proven med sina längre texter och produktiva svar skulle vara alltför svåra för svenska elever i Skolår 3 beslöts att den svenska delen av PIRLS-undersökningen skulle omfatta både Skolår 3 och Skolår 4. Härigenom skulle det vara möjligt att på empirisk grund fatta beslut om vilket skolår Sverige skulle välja för de kommande PIRLS-omgångarna.

Sverige deltog alltså i PIRLS med både Skolår 3 och Skolår 4, medan alla andra länder endast var representerade med en årskurs. Oftast var detta Skolår 4, men i några fall Skolår 3. Även i andra avseenden var den svenska undersökningsdesignen mer ambitiös än den som användes i andra länder. En viktig utbyggnad var att även Trendstudiens läsprov bjöds till PIRLS-eleverna, i syfte att empiriskt kunna relatera de två proven till varandra. Ett annat svenskt tillägg var att lärarbedömningar gjordes av olika aspekter av elevernas läs- och skrivfärdigheter. Ytterligare ett viktigt tillägg var att samtliga klasser på de utvalda skolorna inkluderades i undersökningen. Det främsta skälet till detta var att vi skulle kunna separera skola och klass som variationskällor, vilket inte minst för Trendstudien bedömdes vara av stort intresse mot bakgrund av de organisatoriska förändringarna av svensk skola under 1990-talet. I urvalet av skolor gjordes vidare en översampling av fristående skolor för att göra det möjligt att göra jämförelser mellan skolor under olika huvudmän.

Genom att Sverige deltog i Trendstudien och inkluderade både Skolår 3 och Skolår 4 i PIRLS, samt på flera punkter utvecklade den grundläggande designen kom det svenska projektet att bli mycket omfattande, både i termer

av antalet deltagande elever (ca 18 000), skolor (350) och klasser (1 061), och i termer av undersökningsinstrument, vilka utöver läsproven omfattade enkäter till skolledare, lärare, elever, och elevernas föräldrar. Glädjande nog var också svarsfrekvensen på samtliga enkäter, inklusive föräldraenkäten, mycket hög.

PROJEKTETS GENOMFÖRANDE

Vårt projektarbete startade 1999.09.01. Vid denna tidpunkt var dock redan PIRLS-projektet igång, och instrumentutvecklingen hade redan påbörjats. Eftersom en förundersökning var planerad att äga rum i september 2000 var den tid som stod till buds för att utveckla och översätta instrumenten mycket knapp. Genom Roséns insatser tog Sverige dock en mycket aktiv del både i det internationella utvecklingsarbetet kring enkäterna, och i planering och genomförande av en mycket ambitiös förundersökning i Sverige.

Förundersökningen genomfördes i 50 skolor, varvid instrumenten och alla procedurer prövades. Efter att materialet samlats in i september 2000 gjordes bedömningar av de öppna elevsvaren och materialet dataregistrerades. På grundval av analys av alla länders förundersökningsmaterial fastslogs vilka texter som skulle ingå i huvudundersökningen. Revideringar av texter och uppgifter gjordes också på grundval av förundersökningen.

Endast dryga 6 månader förflöt mellan datainsamlingen för förundersökningen och datainsamlingen för huvudundersökningen, vilken ägde rum i början av april år 2001. Under denna korta tid skulle instrument och översättningar revideras, och allt material tryckas upp. Vidare skulle de deltagande skolorna informeras om hur insamlingen skulle gå till, vilket skedde vid ett antal tillfällen, då en kontaktperson (i allmänhet rektor) från varje skola av Skolverket inbjöds till en hel dags genomgång av undersökningens uppläggning och genomförande. Datainsamlingen kvalitetskontrollerades stickprovsmässigt av såväl nationella som internationella kvalitetskontrollanter. Efter att skolorna genomfört datainsamlingen återsändes allt material till Göteborgs universitet.

Under sommaren 2001 bedömdes elevernas öppna svar enligt den internationella bedömningsmallen. Informationen i frågeformulären avlästes i allmänhet med scanner av SCB. Under hösten 2001 byggdes all information samman till en databas, vilken sändes till det internationella datacentret i Hamburg. Efter en lång rad kvalitetskontroller av data från de enskilda länderna sammanfogades alla data till en internationell databas. Eftersom länderna på södra halvklotet genomförde datainsamlingen ett halvår senare än länderna på norra halvklotet kunde de internationella analyserna av data påbörjas först under hösten 2002.

Under våren 2002 genomfördes i gott samarbete med Skolverket ett omfattande arbete med återföring av resultat till de deltagande skolorna. Dels gjordes en översikt över resultaten för samtliga skolor på vissa utvalda variabler, dels redovisades vissa resultat för varje skola. Vid fem återföringsdagar på olika orter presenterades denna information för skolorna. Några resultat från

jämförelser med andra länder fanns givetvis inte att presentera vid denna tidpunkt.

Under våren 2002 planerades också de analyser som skulle genomföras under 2003 och 2004, då den svenska och den internationella databasen skulle föreligga i analyserbar form. En preliminär analysplan diskuterades vid ett möte med Skolverket 2002.06.18, där generaldirektör Mats Ekholm deltog, liksom den referensgrupp för PIRLS som utsetts av Skolverket. Vidare fördes under slutet av våren diskussioner om budget för åren 2003 och 2004, eftersom det ursprungliga avtalet mellan Göteborgs universitet och Skolverket endast omfattade tiden fram till 2002.12.31. Om det inte skulle bli någon fortsättning av projektet efter detta datum skulle det bli nödvändigt att varsla projektpersonalen om uppsägning under sommaren 2002.

Någon egentlig anledning till oro för att projektet inte skulle få en fortsättning under 2003 och 2004 såg vi emellertid inte, eftersom den internationella avrapporteringen skulle ske först i april 2003, och eftersom det omfattande material som samlats in självklart måste analyseras. Skolverkets projektledare, Mona Lansfjord, för vilken vi hyser det största förtroende, och som under hela projektperioden stött utvecklingen av projektarbetet, uttryckte inte heller några farhågor för att projektet skulle läggas ned. Ett konkret förslag till kontrakt för budgetåren 2003 och 2004 diskuterades också fram.

När kontraktet anlände till universitetet 2002.06.25 för underskrift av rektor var detta dock endast en reviderad version av avtalet för perioden 1999.09.01–2002.12.31, utan att omfatta de överenskommelser som träffats för åren 2003 och 2004. Lansfjord menade dock att detta inte skulle tolkas så att PIRLS-projektet skulle avvecklas 2002.12.31. Hon föreslog också ett möte på Skolverket för att reda ut oklarheterna angående det fortsatta arbetet. Detta möte var ursprungligen tänkt att äga rum i augusti 2002, men Skolverket sköt upp mötet till 2002.09.26. Ett annat syfte med detta möte var att tillsammans med Skolverkets informationschef Birger Österberg diskutera tidsplanen för den svenska rapporteringen av projektet. Datum för publicering av den internationella rapporten var sedan länge fastställt till 2003.04.08, och detta skulle också bli publiceringsdag för de två svenska rapporterna, en för Trendstudien och en för PIRLS.

Österberg meddelade också en tidsplan för produktion av rapporterna, enligt vilken slutmanus måste lämnas 2003.01.31. Eftersom data från PIRLS-undersökningen inte skulle föreligga förrän i slutet av december var innebörden av detta att vi skulle ha ungefär en månad på oss att analysera data och skriva rapporten. För Trendrapporten var läget något mer gynnsamt eftersom huvuddelen av analysarbetet innebar jämförelser med svenska data från 1991, vilka data vi redan hade tillgång till. Vid mötet meddelade dock Kristian Ramstedt, enhetschef för Enheten för resultatbedömning, att Skolverket beslutat lägga ner PIRLS-projektet per 2002.12.31, och att några medel för analys av data inte fanns att tillgå. Vår slutsats var att det då inte heller skulle kunna bli några rapporter.

RAPPORTERINGEN AV PIRLS

Inför utsikten att inte ha någon svensk rapportering då de internationella resultaten presenterades föreslog Skolverket att Göteborgs universitet inom ramen för ett kortare uppdrag skulle producera de svenska rapporterna inför presskonferensen. Efter diverse diskussioner lämnade vi 2002.11.19 förslag till ett beslutsunderlag avseende perioden 2003.01.01–2003.04.30, under vilken vi bland annat skulle producera de två rapporterna, och bistå vid utarbetande av en mer populärt hållen sammanfattningsrapport. Någon tydlig beställning av innehåll och omfattning av rapporteringen gjordes dock ej av Skolverket. Efter diskussion med Mats Ekholm, tillträdande generaldirektör för Myndigheten för Skolutveckling, lämnade vi också 2002.11.19 förslag till avtalsunderlag avseende vissa utvecklingsinriktade analyser av data.

Samtal fördes också med enhetschef Birgitta Fredander på Skolverket angående analyser av data kring fristående skolor, och 2002.11.25 lämnades ett förslag till avtalsunderlag. Efter revideringar i flera olika omgångar av de olika förslagen till avtalsunderlag tecknades under början av december 2002 konsultkontrakt avseende denna rapportering. Detta innebar att PIRLS-projektet inte behövde avvecklas 2002.12.31.

Även om vi fick ägna tid och kraft under hösten 2002 åt diskussioner om det eventuellt fortsatta arbetet kunde vi dock också påbörja analyserna. De data som fanns tillgängliga för analys vid denna tid var de svenska data från Trendstudien, det vill säga data från 1991 års »Reading Literacy Study» (RL 1991) och upprepningen av denna år 2001 (RL 2001). Resultaten visade på en ganska kraftig nedgång i de svenska elevernas läsprestationer mellan år 1991 och år 2001. En rad analyser genomfördes för att pröva olika förklaringar till nedgången. En liten del av nedgången kunde förklaras av en något annorlunda ålderssammansättning av 2001 års elevgrupp än 1991 års elevgrupp. Andra tänkbara förklaringsfaktorer, såsom andelen elever som talar även annat språk än svenska hemma, visade sig betydelselösa. Analyser av uppgifter från elevfrågeformuläret visade dock på en nedgång i omfattningen av elevernas läsning på fritiden, och en kraftig ökning av deras datoranvändning. Vi kunde också notera en kraftig ökning av kohortstorleken mellan år 1991 och år 2001, och en minskning av skolresurserna. Dessa faktorer fördes fram som tänkbara förklaringar för närmare studier i mer fördjupade analyser.

I december 2002 blev en preliminär version av tabellmaterialet för den internationella rapporten tillgänglig, medan de internationella PIRLS-data skulle bli tillgängliga först i slutet av januari 2003. Tabellmaterialet redovisade dock för Sveriges del endast resultat för urvalet från Skolår 4. Det var vår önskan att båda de skolår vilka ingick i den svenska studien skulle ges en fullständig redovisning i den internationella rapporten. Projektledningen menade dock att det skulle skapa problem i den internationella redovisningen om ett land var representerat av två årskurser medan alla andra länder var representerade av en årskurs. Projektledningen menade också med bestämdhet att Sverige borde välja Skolår 4, eftersom man glidit över från en åldersbestämd till en årskursbestämd populationsdefinition.

Sverige valde att låta Skolår 4 ingå i den internationella rapporten. Detta beslut fattades dock under betydande vanda, bland annat eftersom det skulle innebära en diskontinuitet i förhållande till 1991 års undersökning. Eftersom de svenska eleverna i Skolår 4 är äldre än eleverna i »Grade 4» i många andra länder skulle vidare ett gott svenskt resultat kunna bortförklaras med hänvisning till detta. En annan omständighet som gjorde att vi kände tvekan inför att välja Skolår 4 är det faktum att Sverige har ett Skolår 0, med en verksamhet som i mycket liknar den som finns i Årskurs 1 i andra länder. Det skulle därför kunna hävdas att Sverige i själva verket deltar med elever från Skolår 5. Läsresultaten för Skolår 3 skulle dock presenteras i en bilaga i den internationella rapporten, och vi gjorde bedömningen att vi skulle kunna göra en mer fullständig redovisning i den svenska PIRLS-rapporten.

Ett huvudsyfte med den svenska PIRLS-rapporten var sålunda att ge en komplett beskrivning av resultaten för båda skolåren, och då inte bara avseende läsprestationer utan även informationen i elev-, föräldra-, lärar- och skolledarenkäterna. Eftersom det internationella tabellmaterialet endast redovisade resultat från Skolår 4 var det nödvändigt att genomföra samma beräkningar på data från Skolår 3. I flera fall var dessa beräkningar av betydande komplexitet, med följderna att det inte var någon trivial uppgift att genomföra detta arbete. Uppgiften komplicerades dessutom av att vi vid ett par tillfällen upptäckte felaktigheter i de internationella beräkningarna. Under julhelgen och under januari månad 2003 arbetade vi praktiskt taget dygnet runt med att bearbeta data och redovisa resultaten. Vår deadline för leverans av manus var 2003.01.31, vilket vi dock inte kunde klara. Resultaten förelåg dock, liksom huvuddelen av manus till båda rapporterna. Inför en presentation för Skolverkets ledningsgrupp 2003.02.03 levererade vi också delar av manus 2003.01.24.

Resultaten var minst sagt intressanta. Eleverna i Skolår 4 intog en klar förstaplats bland samtliga 35 deltagande länder. Samtidigt var resultaten för Skolår 3 inte alls lika positiva som i 1991 års undersökning. Sverige var då bland de tre främsta länderna, medan de svenska eleverna i Skolår 3 i PIRLS-undersökningen placerade sig på 19 plats, med ett resultat i närheten av det internationella medelvärdet. Visserligen deltog delvis andra länder i PIRLS än i RL 1991, och visserligen hade några länder valt att delta med elever i Årskurs 4 snarare än Årskurs 3, men resultaten kunde inte tolkas som något annat än en kraftig tillbakagång jämfört med 1991 års resultat.

Jämförelsen med andra länder i Trendstudien visade till yttermera visso på mycket likartade resultat. Bland de 9 deltagande länderna kom Sverige på plats 6, nära länder som Sverige resultatmässigt kom nära även för Skolår 3 i PIRLS (Grekland och Slovenien). Två oberoende undersökningar med helt olika instrument visade sålunda på en kraftig försämring av läsresultaten i Skolår 3, samtidigt som de svenska eleverna i Skolår 4 nådde de bästa resultaten av samtliga deltagande länder!

De ovan i korthet beskrivna resultaten presenterades för Skolverkets ledningsgrupp 2003.02.03. De mötte blandade spontana reaktioner bland de närvarande; från förslag om att en krisgrupp omedelbart borde tillsättas, till påpekanden att det var obegripligt att Sverige resultatmässigt gick tillbaka i

Skolår 3, samtidigt som eleverna i Skolår 4 hade bäst resultat av alla deltagande länders elever.

Inom Skolverket cirkulerades manus till flera personer, vilka skulle ge både språkliga och innehållsliga synpunkter. Till gruppen som läste hörde bland annat avdelningschefen Staffan Lundh, enhetschefen Kristian Ramstedt och undervisningsrådet Anita Wester. En del synpunkter framfördes via telefon i samtal mellan Mona Lansfjord och Monica Rosén 2003.03.12. Synpunkterna avsåg i huvudsak olika detaljfrågor kring termval och framställningsätt, och var överlag konstruktiva.

De återstående kapitlen i PIRLS-rapporten levererades 2003.02.17 för läsning inom Skolverket. Inom Skolverket hölls ett första möte kring PIRLS-rapporten 2003.02.24. Enligt minnesanteckningarna föreslogs vissa förändringar av dispositionen, genom placering av metodkapitlet i bilaga, och vissa förändringar i ordningen mellan kapitlen. Minnesanteckningarna säger också att Skolår 4 skall vara i fokus och att resultaten från Skolår 3 skall föras till Trendrapporten. Det påpekades också att det borde finnas en tydligare koppling till styrdokumentet, och att materialet signalerar en negativ underton.

Samtidigt med minnesanteckningarna, vilka anlände 2003.02.27, fick vi kommentarer direkt av Kristian Ramstedt och Anita Wester. Ramstedt skrev följande:

Här är mina sammanfattande och övergripande kommentarer och synpunkter på PIRLS-manuset. De baseras på vår diskussion 24/2 där vi bestämde att rapporten skulle renodlas att gälla PIRLS år 4 och att jämförelser med år 3, RL1991 och RL 2001 skulle redovisas i en egen rapport.

Jag har föreslagit ett antal strykningar i främst kapitlet 1 och 2, men även i kap 3 (se manus).

Kapitel 2 om design, utförande mm. bestämde vi skulle läggas som bilaga. Jag föreslår att en kort orienterande sammanfattning läggs i kapitel 1.

Kapitelordningen bestämde vi till 1, 3, 7, 8, 4, 5 och 6 med kap 2 i bilaga.

Kapitel 3 bör göras mer deskriptiv. Diskussionerna om ålderns betydelse bör nedtonas. Eventuellt kan de balansera med en diskussion om skolårens betydelse, men det ser jag inte som särskilt väsentligt. I stället för de utförliga jämförelserna mellan år 3 och år 4 skulle man kunna göra jämförelser antingen med det internationella medelvärdet eller med t.ex. Norge och Island som är övriga deltagande nordiska länder. Tonen i kapitel 3 bör också göras mer saklig och neutral. Nu får man en känsla att mycket av diskussionerna syftar till att tona ner de svenska elevernas goda resultat. Könsskillnaderna är stora men ändå rätt nära det internationella medelvärdet. Sverige avviker således inte särskilt mycket från övriga länder även om vi ligger på övre halvan.

Övriga kapitel tycker jag i stort sett är bra och där har jag inga principiella synpunkter av vikt. Frågan är om det är möjligt med de snäva tidsramar vi har att ta bort allt som gäller år 3. Det bör vara ambitionen men om vi hamnar i ett tidsmässigt krisläge torde en jämförelse av enkätdata för de två åren kunna vara ok.

De goda resultaten för år 4 (och 3) förefaller rimliga och konsekventa med tanke på den bild av den svenska skolan som framträder i kapitlen 7 och 8. Detta bör lyftas fram i det avslutande kapitlet.

Anita Wester meddelade att hon instämmer i allt väsentligt med Ramstedts synpunkter. Hon tyckte dock också att det på många punkter fanns en tendens att texten gav en negativ bild av resultaten, och att de odiskutabelt positiva resultaten inte lyfts fram tillräckligt. Wester föreslog också att de goda läsprestationerna borde knytas samman med den höga lärarkompetensen i Sverige, dock utan att ange något särskilt stöd för denna tolkning. Någon dag senare fick vi med posten en kopia av PIRLS-manuskriptet med Ramstedts kommentarer och ändringsförslag. Framförallt bestod förslagen till ändringar av bortstrykningar av alla resultat för Skolår 3.

Inom projektgruppen diskuterade vi olika sätt att hantera den utomordentligt bekymmersamma situation vi hamnat i. Det var uppenbart att Skolverket försökte mörklägga resultaten för Skolår 3 genom att censurera PIRLS-rapporten, och helt avstå från att publicera Trendrapporten. Vårt ena huvudalternativ var att tillmötesgå Skolverkets censur, och sedan publicera hela resultatbilden inom institutionen eller i något annat vetenskapligt sammanhang. Det andra huvudalternativet var att vidhålla att rapporterna skulle publiceras med den huvudsakliga utformning vi givit manuskripten.

Efter viss vanda kom vi fram till att vi borde välja det senare alternativet, och då huvudsakligen av etiska skäl. Vi såg det som djupt oetiskt att involvera en stor mängd elever, föräldrar, lärare och skolledare i en omfattande undersökning för att sedan skjuta publiceringen på en obestämd framtid. Vi fann det givetvis också djupt forskningsmässigt oetiskt att medverka till att resultat censureras av en uppdragsgivare, därför att de inte är till belåtenhet.

Vi sände därför 2003.03.05 våra synpunkter till Skolverket på de förslag till ändringar och strykningar som framförts. Bland annat sade vi:

Enligt vår mening är det varken forskningsetiskt möjligt eller av andra skäl önskvärt att utesluta skolår 3 ur PIRLS-rapporten. Att flytta resultat från PIRLS undersökning för Skolår 3 till trendrapporten är inte tänkbart, eftersom trendrapporten rapporterar resultatet från en upprepningsstudie, där PIRLS-designen aldrig ingått. Sist men inte minst, Skolverket har lovat deltagande skolor, elever, skolledare, lärare och föräldrar att rapportera resultaten från deras medverkan i de nationella rapporterna.

Vårt svar diskuterades vid ett möte på Skolverket 2003.03.12. I minnesanteckningarna sägs:

För Skolverket är det naturligtvis angeläget att redovisa och publicera alla resultat samt ha ambitionen att göra dem tydliga och begripliga. Därför är det betydelsefullt att de olika undersökningarna, dvs. PIRLS och Trend, hålls isär. För att tydliggöra och förenkla rapporteringen bör endast PIRLS redovisas i samband med att de internationella resultaten föreligger (8–9 april 2003).

Att skolår 4 är det centrala i den svenska, liksom i den internationella PIRLS-rapporteringen är förstås viktigt att understryka. Det är lätt att inse att det krävs ett omfattande redigeringsarbete att i varje del tona ner skolår 3 till förmån för skolår 4. Huvudlinjen med skolår 4 kan ändå ha vissa övergångar till skolår 3.

Forskarnas förslag till disposition kan kvarstå, dock med den förändring som planerats, att kapitel 2 blir avsevärt förkortat och resten av texten förs till en bilaga.

Strävan är att den s.k. populärversion, som Titti Hasselrot skriver, ska vara klar till i början av april. Den bör då i allt väsentligt följa PIRLS-rapporten.

Vad Trend beträffar rymmer den i all sin komplexitet så mycket av stort värde för de båda skolmyndigheterna att den bör redovisas separat. Särskilt angeläget är det att den får diskuteras och analyseras av Skolverkets medarbetare, vars arbetsuppgifter kan komma att beröras av resultaten. Skolverket ser därför gärna att några seminarier äger rum med Trend-rapporten som fokus. Syftet med seminarierna är att försöka förstå de skilda resultaten i PIRLS och Trend samt att ge tid för en grundligare analys av dessa.

På så vis skulle resultaten nyttiggöras relativt snabbt inom olika enheter och avdelningar på Skolverket och Myndigheten för skolutveckling.

För att tillsammans med projektledare Monica Rosén och vetenskaplig ledare Jan-Eric Gustafsson få möjlighet att diskutera det fortsatta arbete beslöts att inbjuda dem till ett möte på Skolverket den 18 mars 2003.

Det möte vi blev inbjudna till ägde som planerat rum 2003.03.18 med Staffan Lundh och Kristian Ramstedt som representanter för Skolverket. Mötet kom dock inte att handla om planering av seminarier. Dessa var uppenbarligen tänkta att utgöra ett substitut för publicering av Trendrapporten, och vi var inte intresserade av detta. Till yttermera visso framkom att Staffan Lundh inte förstått att den internationella Trendrapporten skulle publiceras samma dag som den internationella PIRLS-rapporten. När detta blivit klarlagt släppte Lundh uppenbarligen tanken på att inte publicera den svenska Trendrapporten. Diskussionen kom istället in på det grundläggande metodproblem som denna studie kännetecknas av enligt Lundh. Problemet enligt honom är att denna undersökning inte kan ge svar på frågan om varför förändringen mellan

de två mätillfällena ägt rum, och Skolverket är inte intresserat av undersökningar som inte kan ge förklaringar till förändringar. Vi blev något häpna av att möta en så djup naivitet och okunnighet hos den på Skolverket som är högst ansvarig för utvärdering, så det blev ett kort möte. Avslutningsvis krävde vi dock att båda rapporterna skulle publiceras, och blev lovade besked inom några dagar.

Parallellt med diskussionerna kring de två manuskripten pågick arbete på den så kallade sammanfattningsrapporten, som journalisten Titti Hasselrot författade på grundval av de två manuskripten. Det skulle föra för långt att här redovisa alla turerna kring de olika versionerna av detta manus, och diskussionerna kring dess innehåll. En central fråga var givetvis om Hasselrot skulle få redovisa resultaten från Skolår 3 och från Trendstudien.

I ett e-postmeddelande 2003.03.25 meddelade dock Ramstedt att vid presskonferensen skall Hasselrots rapport föreligga i tryckt form, och både PIRLS- och Trendrapporten skall föreligga i stencilupplaga. Även i detta skede av processen fanns det dock tvekan till resultaten inom Skolverket. I ett e-postmeddelande 2003.02.27 skrev Kristian Ramstedt i en kommentar till PIRLS-rapporten:

på sidan 6 hävdar ni att »resultaten i Skolår 3 i RL 2001 undersökningen stämmer väl överens med resultaten från PIRLS» och att »dessa resultat indikerar att de båda studierna är jämförbara, även om fördjupade studier...». Vi finner fortfarande denna slutsats tvevelaktig.

Ramstedt presenterar därefter en sammanställning av årskursskillnader i PIRLS- och Trendstudierna, och drar slutsatsen att mönstret av årskursskillnader är mycket underligt, vilket enligt honom reser tvivel om jämförbarheten i de två undersökningarna. Ramstedt har emellertid i sin sammanställning felaktigt antagit att samtliga deltagande länder år 1991 var representerade av Skolår 3. Dagen därpå har dock Ramstedt själv upptäckt sitt misstag, och drar den korrekta slutsatsen att jämförelsen inte är relevant. Några dagar senare återkommer Ramstedt efter ytterligare läsning av Trendrapporten med meddelandet att resultaten »inte strider mot antagandet om att PIRLS för år 3 och TREND i huvudsak visar samma sak».

Fram till denna tidpunkt hade dock uppenbarligen Ramstedt levt i föreställningen att samtliga länder i 1991 års undersökning deltagit med elever i Årskurs 3. Detta är åtminstone en partiell förklaring till varför man inom Skolverket haft svårt att få resultaten från de olika undersökningarna att stämma med varandra. Vi kunde också notera att det inom Skolverket uppenbarligen fördes intensiva diskussioner om Trend- och PIRLS-undersökningarna, och det var också uppenbart att man tog bestämd ställning för och emot de olika resultaten. Detta gjordes dock på grundval av dålig kännedom om resultaten och med klen insikt om vilka tolkningsmöjligheter som föreligger. Inte vid något tillfälle var vi inviterade att delta i överläggningar kring resultaten och tolkningar av dem med Skolverkets tjänstemän.

Tidpunkten för presskonferensen närmade sig nu snabbt, och det var uppenbart att några tryckta versioner av våra rapporter inte skulle kunna föreligga.

Ramstedt meddelade dock 2003.03.25 att båda rapporterna skulle finnas i stencilupplaga vid presskonferensen, och i ett e-postmeddelande 2003.03.26 meddelade Ramstedt att Skolverket trycker upp dessa. Inför presskonferensen var dock huvuddelen av arbetet och uppmärksamheten fokuserad på Hasselrots sammanfattningsrapport, vilken skulle redovisa huvudresultaten från såväl Trendstudien, som båda skolåren i PIRLS-undersökningen. Eftersom det fram till ungefär 2003.03.20 var oklart om det skulle föreligga någon rapportering som gick utöver Skolår 4 i PIRLS bedrevs dock detta arbete under ytterst osäkra förutsättningar.

I samverkan med oss utarbetade Hasselrot sitt manus på grundval av manuskripten till våra två rapporter. Några dagar före presskonferensen meddelar dock det företag som skulle ge rapporterna den grafiska formgivningen att Ramstedt stoppat publiceringen av sammanfattningsrapporten. I ett e-postmeddelande till Rosén dagen därpå förklarades detta med att vissa ändringar enligt Skolverkets uppfattning skulle behöva göras. Dagen innan presskonferensen meddelade dock företaget att Skolverket ändrat sig och beslutat publicera sammanfattningsrapporten i oförändrat skick.

Den internationella presskonferensen var planerad att äga rum 2003.04.08 klockan 10 i Boston, och de deltagande länderna var förhindrade att presentera några resultat före denna tidpunkt. Detta innebar att den tidigaste tidpunkten för frisläppande av resultaten i Sverige var kl 16 samma dag. Det bedömdes dock som omöjligt att lägga presskonferensen så sent under dagen. Tidpunkten för presskonferensen bestämdes därför till kl 9 dagen därpå, och det bestämdes också att ett förberedande möte skulle äga rum 2003.04.08 klockan 13. Enligt ett e-postmeddelande från Ramstedt 2003.04.04 skulle presskonferensen läggas upp enligt följande schema:

- Kort inledning av pressekreteraren kl 9.00
- Per Thullberg pratar cirka 5 minuter
- Mona presenterar de resultat Skolverket finner viktiga under 20 minuter
- Forskarna presenterar det de tycker är viktigt under 20 minuter
- Därefter frågor och intervjuer

Så kom det nu inte att bli. *Dagens Nyheter* kunde nämligen redan 2003.04.08 publicera resultaten för Skolår 4, på grund av en läcka. Skolverket tidigare hade därför presskonferensen till klockan 15 samma dag. Vid presskonferensen presenterade Mona Lansfjord och Monica Rosén resultaten från såväl Trendstudien som båda skolåren i PIRLS på en välbesökt presskonferens där trots det korta varslet TV, radio, dagstidningar och kvällstidningar var representerade. Den något komplexa resultatbilden utgjorde inte något problem för journalisterna, och resultaten förmedlades också på ett vederhäftigt och intressant sätt i deras rapportering.

Eftersom våra rapporter dock inte förelåg i de utlovade stencilversionerna var genomslaget begränsat till den uppmärksamhet som den mediala rapporteringen väckte under några dagar. Någon rapportpublicering kommer heller inte att ske vid Skolverket. I ett e-postmeddelande 2003.04.01 fastslog Kristian Ramstedt som slutpunkt i en lång diskussion om huruvida våra författar-

namn skulle finnas på rapporterna eller om de skulle ges ut som anonyma Skolverksrapporter att det var det senare alternativet som gällde.

Ramstedt sade vidare: »Om ni inte kan acceptera detta är alternativet att ni själva ger ut rapporterna utan Skolverkets medverkan.» Denna omständighet, tillsammans med all övrig frustration över Skolverkets agerande som byggts upp under hösten och våren, gjorde att vi 2003.04.17 meddelade Ramstedt att vi accepterar hans erbjudande, och drar tillbaka våra rapporter. Trots löfte om att materialet skulle publiceras som forskarrapporter vid Myndigheten för Skolutveckling har ännu i skrivande stund (mars 2004) så ej skett.

Skolverkets sätt att som uppdragsgivare sköta PIRLS-projektet lämnar alldeles uppenbart mycket övrigt att önska. Låt oss i sammanfattande form peka på de mest flagranta bristerna:

Skolverket meddelade i slutet av september 2002 att PIRLS-projektet skulle läggas ned 2002.12.31, innan några analyser av det omfattande datamaterialet påbörjats, trots tidigare gjorda utfästelser om att Skolverket skulle finansiera även analysfasen. Sett ur vårt forskarperspektiv kan det vara värt att engagera sig i det mödosamma datainsamlingsarbetet därför att detta är en naturlig del i en forskningsprocess som sedan övergår i analys och rapportering. Här har emellertid Skolverket utnyttjat universitetet som en underleverantör av data, utan att ge möjlighet för forskarna att göra den del av arbetet som motiverar det tidskrävande datainsamlingsarbetet. Det är givetvis också en kapitalförstöring att till stor kostnad samla in data som inte används, och det är en förolämpning mot alla de elever, lärare, föräldrar och skolledare som lagt tid och kraft på genomförandet av undersökningen.

Skolverket har försökt att mörklägga resultat och censurera rapporter. De har också lyckats fördröja publiceringen av de grundläggande resultaten, men kommer givetvis inte att kunna förhindra en fullständig resultatpublicering.

DISKUSSION

De ovan redovisade erfarenheterna av Skolverket som uppdragsgivare reser många frågor av principiell art, och i denna avslutande diskussion vill vi kort beröra några av dessa.

En fråga är givetvis om våra erfarenheter är unika, eller om det är ett återkommande problem att Skolverket som uppdragsgivare försöker utöva inflytande över vilka resultat som får presenteras och hur dessa skall tolkas. Även om vi möjligen drabbats hårdare än andra forskare har informella samtal med kollegor givit vid handen att våra erfarenheter inte är unika: många redovisar att Skolverket utövat otillbörlig kontroll över rapportinnehåll och tolkningar. Detta är givetvis utomordentligt allvarligt eftersom det skadar tilltron till de arbeten som Skolverket publicerar. För vår del blir det svårt att fortsättningsvis se Skolverkets rapportering från de andra komparativa projekten som pålitlig information.

Hur kan man då förklara Skolverkets agerande? En möjlig förklaring kan vara att Skolverket inom sig rymmer oförenliga strukturer. Skolverket har ett uppdrag att producera kunskap om den svenska skolan, och som kunskaps-

producent måste Skolverket följa samma principer som andra kunskapsproducenter, där öppet utbyte av information är en grundläggande princip, och där etiska principer om korrekt redovisning av resultat alltid måste gälla. Men Skolverket är också ett statligt verk som arbetar i omedelbar närhet av den politiska makten. En konkret illustration av Skolverkets myndighetskaraktär är att rapporteringen från de internationella jämförande undersökningarna görs i en officiell Skolverksserie där inte några författarnamn anges. Dessa officiella, anonyma, publikationer ses därför som uttryck för myndighetens röst, trots att de är normala forskningsrapporter, vilka i enlighet med forskningens grundläggande principer borde göras till föremål för diskussion med dem som författat arbetena. Den anonyma och officiella karaktären hos rapporterna gör det givetvis också både möjligt och angeläget för Skolverkets tjänstemän att se till att rapportinnehållet inte strider mot vad de uppfattar är till Skolverkets bästa. En sådan kollision mellan principer från forskningens värld och det statliga verkets egen logik kan möjligen vara en del av förklaringen till det skeende vi upplevde våren 2003.

Detta resonemang pekar på att Skolverket inte är rätt hemort för den delen av den nationella utvärderingen som baseras på internationella jämförande studier. Det finns även andra skäl som talar mot att Skolverket skall ha ansvar för dessa studier. Det är vår erfarenhet att Skolverket brister i beställarkompetens och egen analytisk kompetens, vilket bland annat illustreras av att man inte utnyttjar de insamlade materialen för analys. Arbete av detta slag ställer höga krav på metodologisk kompetens och ingående kännedom såväl om svensk skola som den internationella forskningens resultat. Eftersom dessa kunskapsfält är i hög grad dynamiska krävs också att kompetensen utvecklas kontinuerligt. Det framstår som tveksamt om det är möjligt att till Skolverket inom överskådlig framtid rekrytera sådan kompetens, och inte heller framstår det som möjligt att uthålligt upprätthålla och utveckla en sådan kompetens inom en myndighet som Skolverket.

Enligt vår mening är det sålunda tveksamt om det överhuvudtaget är lämpligt att lägga huvudansvar för denna typ av kunskapsbildning på Skolverket. Utan att vilja presentera ett konkret förslag menar vi att inspiration till en bättre lösning kan hämtas från ett annat av statens ansvarsområden, nämligen utvärderingen av arbetsmarknadspolitiken. Huvudansvaret för denna är förlagd till ett verk (Institutet för arbetsmarknadspolitisk utvärdering – IFAU) som har en nära samverkan med Uppsala Universitet. Verksamheten bedrivs dels av personal vid IFAU, dels i form av utlagda projekt, och såväl utförarsom beställarkompetens är hög. Närheten till universitetets forskning ger också goda förutsättningar att upprätthålla och vidareutveckla kompetensen, och det föreligger ingen risk för kollision mellan forskningens principer och andra hänsynstaganden. En enkel lösning skulle kunna vara att vidga IFAUs uppdrag till att gälla även utbildningspolitisk utvärdering, men här finns givetvis en lång rad andra möjligheter.